

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

(Ոչ հեռու անցեալից)

Երբ առաջին անգամ «ծայրագաւառն ես գնում, սովորաբար ոչ ոք ձեզ չի չնոհաւորում: Ձեզ ցանկանում են յաջողութիւն, բախտաւորութիւն, բայց անպատճառ աւելացնում են. «բայց ամսոս, որ ծայրագաւառ էք գնում. աւելի լաւ կը լինէր, եթէ ձեզ կենդրոնական նահանգներից որ եւ է մէկում նշանակէին»... Երբ դուք առարկել էք սկսում, դեռ չգիտենալով թէ ինչ բան է «ծայրագաւառը», ձեր խօսակիցը զիջողաբար ժպտում է և ըստ երևոյթին չցանկանալով ձեզ վիբաւորել աւելացնում է. «Դէ՛հ լաւ, դուք ինքներդ ամեն բան կ'իմանաք. ի հարկէ... միենոյն է... ամեն տեղ էլ մարդիկ են ապրում»...

Այդ ամբողջն ես ինձ վրայ դպացի, երբ 900-ական թուականների ճանապարհուների Կովկաս այնտեղ ծառայելու համար: Ես շատ ուրախ էի ինկերմանդանցի ճահիճները հարաւի չնորհագեղ կլիմայով փոխարինելու, իսկ ծայրագաւառների մասին այն ժամանակ ես որոշ գաղափար չունէի: Բացի այդ, Կովկասում ես ունէի ծանօթներ, նոյն իսկ դպրոցի ընկերներ, թերեւ այդ էր պատճառը, որ ես ինձ անծանօթ աշխարհ էի գնում, ինչպէս ասում են, թեթի սրտով:

Ինձ նշանակել էին Թիֆլիզում, ուր և ես եկայ յունուարին, թողնելով Պետերբուրգի սահմամանիքները և յայտնուելով յանկարծ արևի տաք ու պայծառ ճառագայթների տակ—որտեղ Ռեօմբուրի ջերմաչափով ցերեկը 17 աստիճան տաքութիւն կայ:

Հէնց առաջին քայլից սկսուեց իմ զարմանքս: Ուր հետ էլ որ խօսք էի բաց անում տեղական գործերի, տեղական կեանքի մասին, միշտ իբրև պատասխան լսում էի ծածկուած անբաւականութիւն, իսկ տեղացիներն ուղղակի զայրացած էին երկրում տիրող սեփմի համար:

Ձեն թողնում ապրենք, ամեն տեսակ հասարակական գործունէութիւնից հեռացնում են մեզ—զանգատուում էին իմ նոր հայ ու վրացի ծանօթներս:

—Ի՞նչպէս թէ չեն թողնում ապրէք—հետաքրքրւում էի ես գործին աւելի մօտ ծանօթանալու համար:

—Շատ պարզ, երբ որ եւ տեղ կամ պաշտօն է բացւում, անպատճառ աշխատում են, կաշուց դուրս են գալիս ուստի մտցնել, իսկ վրացուն ու հային ամենին մօտ էլ չեն թողնում: Իլի դեռ հասկանալի կը լինէր, եթէ այստեղի բոլոր ուսուս առտիճանաւորները

օրինակելի լինէին. Աստուած դիտէ թէ ինչ տեսակ մարդկանց են ուղարկում այստեղ... Լաւերից ոչ ոք ի հարկէ այստեղ գալ չի ցանկանայ. ասացէք խնդրեմ, այսպիսի հանգամանքների մէջ ում համար հաճելի է այս կողմերը գալ:

— Բայց ահա տեսնում էք, ես ինքս ցանկացել եմ գալ:

— Դուք հեռու Պետերբուրգից էք գալիս. այնտեղ շատ բան չի հասնում, շատ բան տեսնում... Բայց մի փոքր մնացէք, ինքներդ կը տեսնէք...

Եւ յիշաւ, այն ժամանակ Կովկասում «Իշխանութիւնն» այնպիսի էր, որի մասին պատմել նշանակում է հէքաթներ ասել:

Ժամանակի Կովկասեան քաղաքացիական մասի կառավարիչը իշխան Գ. Ա. Գոլիցինն էր:

Ինչ միշտ տարօրինակ ու տրամաբանօրէն միանգամայն անհասկանալի է թուացել, թէ ինչպէս կարելի էր մի ամբողջ ընդարձակ երկրի կառավարութիւնը, որպիսին Կովկասն է, յանձնել մի այդպիսի զարմանալի՝ իրան նմանը չունեցող սամոզուրի, որպիսին իշխան Գոլիցինն էր: Ես սամոզուր եմ անուանում նրան միմիայն նրա համար, որովհետեւ չեմ գտնում աւելի յարմար բառ բնորոշելու այդ կիսահիւանդ մարդուն, որ բոլորովին անհետնողական է իր բոլոր գործերի մէջ, որ նայում է յիւր կառավարած երկրի վրայ, կարծես սա թշնամու բանակ լինի, իսկ տեղացիների վրայ—որպէս դիմակաւորուած թշնամիների վրայ, որ միշտ և ամենուրէք գաւազրութիւն և ապստամբութիւն է որոնում, որ զրգուող է և դիւրաբորբոք մինչև գիտակցութիւնը կորցնելու աստիճան:

Բնական է, որ այդպիսի մարդը երկրում չէր կարող համակրանք վայելել: Ռուս աստիճանաւորները վախենում էին նրանից, կարծես նա կրակ լինէր. որովհետեւ նրա համար շատ հեշտ էր փչացնել ամբողջ կարգերը որ և է աստիճանաւորի միմիայն նրա համար, որ դուք նրան դուր չէք գալիս. տեղացիները, որոնք աւելի կրակոտ էին և տպաւորուն, դժուարութեամբ էին ծածկում իրանց զայրոյթը: Իշխան Գոլիցինի դիւրաբորբոքութեան մասին թիֆլիզում ամբողջ լեզենդաներ էին պատմում: Դուրս է գալիս, որ այդ անեկդոտները ոչ թէ հնարովի են, այլ իսկական փաստեր—շատ անգամ եղակի իրանց տեսակի մէջ:

Ահա ձեզ, օրինակ, մի միջնադէպ իշխան Գոլիցինի հետ կատարուած, որի մասին ես իմացայ անմիջապէս, երբ Թիֆլիզ եկայ և որի մասին այն ժամանակ շատ էին խօսում զինուորական շրջաններում:

Գոլիցինը բացի «քաղաքացիական մասից» կառավարում էր նաև Կովկասի բոլոր զինուորական գործերը որպէս լիակատար հրամանատար Կովկասի զինուորական շրջանի զօրքերի:

Նրա կարծիքով մի անգամ հարկաւոր է լինում մի գենեալի մի «լաւ իրաւել» նրա համար, որ սա վատ էր կատարել իրան յանձնուած դործը—կախեթիայի զինւորական մասի ռեվիզիան: Գենեալը—թող նրա անունը Ֆեդոտով լինի, պալատ է կանչուած նորին պայծառափայլութեան մօտ այս ինչ օրը առաւօտեան ժամի 11-ին:

Հէնց նոյն չարաբաստիկ առաւօտը պալատ է գալիս ժամը 11-ին և մի այլ գենեալ, թող նրա անունն էլ Ֆեդոտով լինի, սա գալիս է իշխանին շնորհակալութիւն յայտնելու վաղուց փափագած օտքենն ստացած լինելուն համար:

Երկու գենեալները նախասենեակում իրար պատահում են: Ուղիղ ժամը 11-ին նրանցից մէկին հրաւիրում են իշխանի մօտ, բայց հերթապահ աստիճանաւորի սխալմամբ առաջինը ներս է թողնում ոչ թէ «խրատուելու» հրաւիրուած Ֆեդոտովը, այլ շնորհակալութիւն յայտնելու եկած Ֆեդոտովը:

Իշխանն առանձնապէս տրամադրութիւն չունէր այդ առաւօտը Ուլինչ բարի բան գուշակել չէին տալիս նրա կարմիր ուռած երեսը, նրա ահագին, բարձր ու իւղակալած մարմինը՝ դուրս ընկած փոքով ու նրա կարծ վիզը: Մնայլ նստել էր գրասեղանի առաջ և փոսան էր նայում:

—Գենեալ մայեօր Ֆեդոտով—գեկուցեց հերթապահը:

Իշխանին թւաց, զուցէ ազգանունների նմանութիւնից—որ գեկուցումը գենեալ Ֆեդոտովի մասին է:

—Բերէք, բերէք գրան այստեղ—գայրոյթով լցուած դռաւ սկսեց երկրի կառավարիչը շտապելով որքան կարելի է շուտ «վրա պրծնել» եկողին:

Ուրախ ուրախ համարեա ներս թաւ գենեալ Ֆեդոտովը և բարձրաձայն արտասանել սկսեց վաղուց պատրաստուած ճառը:

—Արտայայտել չեմ կարող, թէ ինչպէս շոյուած եմ Ձերդ պայծառափայլութեան գէպի ինձ ցոյց տուած շնորհի համար, պարտականութիւնս եմ համարում շնորհակալութիւնս յայտնել . . .

Իշխանը, ենթադրելով, որ իր առաջ կանգնած է մեղաւոր Ֆեդոտովը, որին նա անձամբ լաւ չէր ճանաչում, որովհետեւ ամենին դործ չէր օւնեցել հետը և իւր կեանքի ընթացքում մէկ թէ երկու անգամ էր տեսել—գայրոյթից բոլորովին կարմրած տեղից վեր թռնելով վրայ պրծաւ ներս մտնող գենեալին թոյլ չտալով որ սա իր խօսքը վերջացնի:

—Ոչ, թոյլ տուէք խնդրեմ, ես պէտք է ձեզ շնորհակալութիւն յայտնեմ, ձերդ գերազանցութիւն, ձեր անմիտ ու ոչինչ գեկուցումի համար: Ասելիք չունեմ, լաւ էք բարեկամացել . . . գոռում էր իշխանը:

Ֆեդոտովը չմեկ էր և իհարկէ բոլորովին չէր հասկանում թէ

ինչի մասին է խօսում երկրի կառավարիչը և թէ ինչ է իւր մեղքը:

— Բայց ձերդ պայծառափայլութիւն, ինչ զեկուցումի մասին էք բարեհաճում խօսել— թո՛թովեց ինքն իրան կորցրած գեներալը:

— Եւ դեռ համարձակութիւն կայ հարցնելու ինչ զեկուցումի մասին. առաջուայ նման գոռում էր իշխանը, աւելի ու աւելի կարմրելով և բորբոքուելով: Ձեր զեկուցումի մասին, պարոն, կախեթիա գնալու մասին. մի զեկուցում, որի մէջ լոկ խօսքեր են և ոչ մի գործ . . .

Եւ բռնելով սեղանի վրայից մի թուղթ (կարծեմ ոչ այն թուղթը, որ նա ուզում էր) Գոլիցինը մօտեցրեց արգէն բոլորովին շուարած գեներալ Ֆեդորովի քթին:

— Ահա, ահա ձեր զեկուցումը. մի՛թէ այդպէս են կատարում իշխանութեան յանձնարարութիւնը: Դուք չէք պատասխանել ոչ մի հարցի, որ ձեզ պատուիրուած էր պատասխանել առաջին բանակի հրամանատարի կողմից . . .

— Բայց ձերդ պայծառափայլութիւն, ես-կախեթիա չեմ գնացել, գեներալ Ամիրաջիրից ոչ մի հրաման չեմ ստացել. Դուք ինձ բարեհաճում էք մի ուրիշի տեղը ընդունել— առարկեց Ֆեդորովը— հասկանալով բանն ինչու՞մն է:

Բայց կատաղած իշխանն այլ եւ չէր լսում նրա առարկութիւնները: Նա շարունակ մօտենում էր սեղմած բռունցքներով զրմբախտ գեներալի վրայ. և ոտքերը դրոփելով գոռում էր ահաւելի ձայնով:

— Կաւ ճանապարհորդութիւն էք արել կախեթում, այնտեղի գինին լաւ վայելել էք կալուածատէրերի հետ, ստել էք Յինանդալի, ի հարկէ Չաւչաւաձէ իշխանների մօտ իսկ ձեր ռեվիզիան— ոչինչ, մի կողմ էք թողել:

— Դուք բարեհաճում էք ինձ ուրիշի տեղը դնել, ես . . .

— Իսկ գործը տուժում է, ռեվիզիան կատարուած չէ:

— Բայց խնդրեմ . . . ես . . .

— Ոչինչ կատարուած չէ. ինչ, երեի հրամայում էք ձեր փոխարէն ուրիշին ուղարկել. ամաչեցէք:

— Դուք սխալւում էք. պնդում էր խեղճ գեներալը, հնարաւորութիւն չունենալով իւր վրայ տեղացող խօսքերի միջից ասել, թէ ով է ինքը:

— Բարեհաճեցէք հրաժարական տալ. դուայ իշխանը. ձեզ պէս ծոյլերը հարկաւոր չեն ինձ. հրաժարական, հրաժարական:

Բայց արգէն նրա բերանը թքակալեց և մի առ բոլէ լռեց իշխանը:

Հրաժարական խօսքը մոզական ուժով ազդեց չարաբաստիկ գեներալի վրայ:

Հաւաքելով իւր թոքերի բոլոր ուժը, վերջապէս բղաւնց նա ուղիղ Գոյիցիների ականջներին տակ:

Ես ոչ մի յանձնարարութիւն չեմ կատարել Կախեթիայում. ես գննեռալ մայեոր Ֆեդոտովն եմ և եկել եմ շնորհակալութիւն յայտնելու ինձ շնորհուած օրդենի համար.— Եւ նա ցոյց տուեց Ստանիսլաւի աստղիկը, որ զարդարում էր նրա տոնական համազգեստը:

Երեակայեցէք պատկերը!

— Ինչպէս, Դուք ուրեմն գննեռալ Ֆեդոտովը չէք:

— Ոչ երբէք, ձերդ պայծառափայլութիւն. ես գննեռալ մայեոր Ֆեդոտովն եմ:

Այժմ ինքն իրան կորցնելու հերթը իշխանին հասաւ:

— Ի սէր Աստուծոյ, ներեցէք— սկսեց իշխանը ներողութիւն խնդրել վիրաւորուած ստորադրեալից:— Ես ձեզ Ֆեդոտովի անգ եմ բնդունել. Հերթապահն է այս բոլորի պատճառը: Ախ, ինչպէս դայրացուցիչ է!— Շատ շատ ուրախ եմ, որ Դուք արժանի կերպով էք պարգևատրուել . . . Բայց ուր է հապա Ֆեդոտովը. և նա շանգահարեց:

Երկչոտ ներս մտաւ հերթապահը:

— Եկել է գննեռալ Ֆեդոտովը:

— Վաղուց է նախասննեակում սպասում է:

— Ինչու անմիջապէս չէք ներս թողել ինձ մօտ. Դուք միշտ խառնում էք. էլ հերթապահութիւն չէք անի. . . Բայց Դուք ինձ ներեցէք, խնդրեմ, նորից դարձաւ իշխանը պարգևատրուած գննեռալին . . . պարզապէս սխալ էր իմ կողմից . . .

Եւ նա մինչև նախասննեակը ինքը ճանապարհ դրեց ի զուր տեղը այդքան յանդիմանուած ու հայհոյուած գննեռալին:

Ապա ներս հրաւիրուեց գննեռալ Ֆեդոտովը, որ սարսափած լսել էր կարինետից նրա ականջին հասնող գոռոցի հետաւոր հնչիւնները: Թէ յետոյ ինչ է լինում— այդ մասին պատմութիւնը լռում է հեռատեսաբար:

Ես դիտմամբ բերի այս տեսարանը, որպէս զի ընթերցողներին լիակատար հնարաւորութիւն տամ դատելու, թէ ում ձեռին էր այդ ժամանակները Կովկասի կառավարութիւնը և թէ երկրի բնակչութիւնը կարող էր արդեօք փոքր ի շատէ յարգանք և ըստականութիւն տաճել դէպի այդ ընդարձակ ծայրագաւառի իշխանութիւնը, որը շատ յաճախ իւր պալատում նմանօրինակ ֆարսեր էր սարքում: Կառավարութեան բոլոր մասերում տիրում էր նոյնպիսի խառնաշփոթութիւն և անհետեղականութիւն. երկրի կառավարչական բարձր շրջանների վերաբերմունքը դէպի կեանքը, մամուլը— ամենազայրացուցիչ անտիճանին էր հասել:

Ես Թիֆլիզ եկայ Վ. Լ. Վելիչկոյն «խորտակումից» անմիջապէս յետոյ։ Վելիչկոն Կովկասում կատարեալ որս էր բաց արել հայերի և վրացիների վրայ և բոլորովին անպատիժ անուանարկում և զրպարտում էր ամբողջ երեք տարի շարունակ Կովկասի պաշտօնական հրատարակութեան մէջ։

Բայց այս «ոռոտական» քաղաքականութիւնն այնքան էլ դուր չի գալիս Պետերբուրգում և ահա իշխան Գոլիցինը արեւելեան բռնականալի թեթև սրտով մի անգամից Վելիչկոյից երես է շուռ տալիս և բոլորի համօր բոլորովին անպասկելի կերպով ասնում է նրանից «Կաւկազ»-ի խմբագրութիւնը։

«Պատրիոտ»-ի շահաւէտ ղիմակի տակ թագնուած իւր համար կարչերա ստեղծելու յետից ընկած—Վելիչկոն, որպէս «խակական ոռոտ» ուղղակի ամեն տեղ դաւադրութիւն և ապստամբութիւն էր փնտրում և այդպիսի «գիւտերով» սարսափեցնում էր անհաստատ և երկրի կառավարութեան համար բոլորովին անպատրաստ իշխան Գոլիցինին։

Վելիչկոն ասում էր, օրինակ, որ Թիֆլիզի արտիստական ընկերութեան մէջ, որ խաղաղ զբաղւում էր երաժշտութեամբ և ընտանեկան թատրոնով, երեկոները, փորձերի ժամանակ ինչ որ բան են մտածում, մի ինչ որ բանի պատրաստում են և որ տեղական բոլոր թերթերի խմբագրութիւնների մէջ (բացի, ի հարկէ, իւր խմբագրած պաշտօնական «Կաւկազ»-ից) ամենակատաղի յեղափոխականներ են նստած։ Նոյն երգն էր երգում, պէտք է ասել, նաև տեղական ժողարմիական վարչութիւնը, որ իւր պաշտօնն ու պարտականութիւնն էր համարում պանդան վտանգներ գտնել այնտեղ, որտեղ չկան և չեն եղել... Նա լուրջ կերպով տեղեկացնում էր Պետերբուրգ և իշխան Գոլիցինին, որ Թիֆլիզի հայոց բարեգործական ընկերութեան մէջ մարդիկ զբաղւած են ոչ թէ աղքատներին օգնելով, այլ Կովկասը Ռուսաստանից բաժանելու պատրաստութեամբ և բացարձակ կերպով Ռեմինդտոնի վրայ տպւում են... յեղափոխական կոչեր։

Կարող էր երեակայել թէ այն ժամանակ Կովկասեան մամուլը ինչպիսի ճնշման տակ էր գտնւում։ Ես չամ մօտ ծանօթ էի տեղական բոլոր զբաղնական գործերին, որովհետև հին ընկեր էի ցինդուրների հետ, որոնցից երեքը դեռ Լազարեան ճեմարանից իմ մօտ ընկերներն էին։ Նշանակուած լինելով հոգ տանելու տեղական հրատարակութիւնների վնասակար գործունէութեանը, բայց այդ օրգաններին մէջ բացարձակօրէն չգտնելով ոչ մի «հակակառավարչական» բան, որ նոյն իսկ արժանի լինէր խուզարկութիւնների, որոնք ժամանակ առ ժամանակ և բոլորովին յանկարծակի տեղի էին ունենում Թիֆլիզի թերթերի խմբագրատներին մէջ, զբաղնելիները

հանդամանքների բերմամբ տեղական թերթերի թշնամիներից դարձել էին դրանց պաշտպաններն ու ազատարարները և ամեն կերպ աշխատում էին տեղական մամուլի դրուժիւնը մի փոքր գոնէ տանելի դարձնել: Այդ տեսակետից Կովկասի զրաքննական կոմիտեի գլուխ ունենալով իւր նախագահին—բազմակողմանի կրթում ու մարդասէր Մ. Պ. Գալկելին—Կովկասի կեանքի մէջ այն ժամանակ շատ նշանաւոր, հետաքրքիր և անսովոր դեր էր խաղում, լինելով հակառակ բոլոր միւս ցենզուրական կոմիտեաների, ոչ թէ տեղական մամուլի համար մի սարսափելի հաստատութիւն, այլ նրա տիրութիւնների և դժուարութիւնների մէջ ապաստանարան և բարի խորհրդատու:

Թիֆլիզի «Новое Обозрѣніе» թերթի մէջ, որ հրատարակում էր թումանով իշխանների կողմից և Կովկասեան շրջաններում համարւում էր առանձնապէս լիբերալ և «վտանգաւոր» հաւանօրէն միմիայն նրա համար, որ շատ յիմարութիւններ չէր ասում—իմ թիֆլիզ գալուց ոչ շատ առաջ մի ֆելետոն է լոյս տեսնում «Իվա-նովիչ» ստորագրութեամբ: Այդ կեղծ անունը պատկանում էր ոմն Ն. Ի. Սվեդենցովին, անգեղջ վաթսուն տարեկան մի մարդու, որ իւր ժամանակ մի ինչ որ բան էր կատարել, որի համար էլ վարչական պատժի էր երթարկուել, իսկ յետոյ Կովկաս էր եկել: Այդ պարոնը տեղական իշխանութեան աչքի տակն էր և նրա բոլոր գրուածքները տեղական օրգանների մէջ՝ ծուռ ու չիտակ բացատրւում էին և դանազան կասկածների տեղիք տալիս: Այդ ֆելետոնը լոյս էր տեսել սեպտեմբերին—հէնց անմիջապէս, երբ տեղական ծառայողներն ու աստիճանաւորները վերադարձել էին իրանց քիչ շատ երկարատև արձակուրդներից, այդտեղ նկարագրուած էր Կովկասի բախտը տնօրինողների բարեհոգի վիճակը ամառային արձակուրդներից յետոյ: Այդ թեման այնքան անմեղ էր և սովորական նոյն իսկ զրաքննական շրջանում, այնքան յաճախ կրկնւում էր և գրւում, որ առաջին ժամանակները նոյն իսկ ոչ ոք ուշադրութիւն չդարձրեց և նա այդպէս էլ անուշադիր կանցնէր, եթէ որ «իսկական ուսու» Վելիչկոն չլինէր, որը որովհետև զրաքննական կոմիտեի կողմից իւր զրպարտութիւնների մէջ արգելքի էր հանդիպում, իշխան Գոլիցինին գանդատ է տալիս ցենզուրական կոմիտեի վրայ: Նա հաւատացնում էր, որ կոմիտեի թոյլ չի տալիս «կաւկազի» համար գրուած ամենամեծ յօդուածները, մինչդեռ թոյլ է տալիս Իվա-նովիչի ֆելետոնները «Новое Обозрѣніе»-ի մէջ, որտեղ տեղական բարձր իշխանութիւնը չար կերպով ծաղրւում է: «Իսկական ուսու» աչքաթող չի անում իշխան Գոլիցինին բացատրելու, որ «ամսիքսան»-ի մարդկանց չարքում, որոնք ամառային արձակուրդների ժամանակ հիանալի կեանք են անցկացնում far niente-ում, պէտք է

յանդուզն տկնարկ նկատել հէնց իշխան Գոլիցինի իրա համար, որը իւր ոտձիկը նոյնպէս ամօր քսանին է ստանում և երկու ամառային ամիս է անցկացրել էսսենտուկում, որտեղ նա բժշկւում էր չափազանց չաղութիւնից և ընդհանուր իւղակալութիւնից: Իշխան Գոլիցինը, ի հարկէ ամանց բանի էութիւնն հասկանալու լցւում է զայրոյթով, և Ներքին Գործերի մինիստրից պահանջում է պաշտօնից արձակել զրաքննիչ Իւ. Ի. Նոֆալին, որ մեղքն այն է եղել, որ իսկութեամբ կատարել է զրաքննական կանոնադրութիւնը, որը պահանջում էր զրաքննիչից առարկայօրէն վերաբերուել դէպի տեքստի պարզ իմաստը, զլուշանալ անձնական կամայական բացատրութիւններից:

Այլ ևս չօգնեցին ցենզուրական կոմիտեաի ոչ մի միջամտութիւնը և զրաքննիչը պէտք է թողնէր Աովկասը ամենազօր սատրապի և նրա օգնական Վելիչկոյի քմահաճոյքի համաձայն:

Երբ ծառայութիւնից հեռացում զրաքննիչ Իւ. Նոֆալը Պետերբուրգում մամուլի գլխաւոր վարչութեան կառավարիչ Մ. Պ. Սոյովնովին ներկայացաւ և գործը իր բոլոր մանրամասնութեամբ պատմեց ինչպէս որ կար, սա զարմանքից ձեռքերն այս ու այն կողմը շարժեց և «երեսից ընկած» ցենզորին իսկոյն տեղ նշանակեց Պետերբուրգի ցենզորական կոմիտեաի մէջ—յատկացնելով նրան մամուլի վարչութեան ընդհանուր գումարներից համապատասխան վարձատրութիւն: Դեռ լաւ է, որ այս «պատմութիւնը» համեմատաբար լաւ վերջացաւ: Հակառակ դէպքում բոլորովին անմեղ մարդը ամենազօր պոխտպատի քմահաճոյքով պէտք է զրկուէր իւր մի կտոր հացից ու իւր երկու փոքրիկ երեխաների հետ փողոցում մնար...

Նրա տեղը Թիֆլիզ ուղարկեցին մի ուրիշ զրաքննիչի—մամուլի գործերի առանձին յանձնարարութիւնների աստիճանաւորներից մէկին. բայց սա էլ իշխան Գոլիցինի ճաշակին չեկաւ, որովհետեւ իւր պարտականութիւնների կատարման մէջ հետեւում էր ամենայն խստութեամբ զրաքննական կանոնադրութեանը և մամուլի վարչութեան չրջաբերականներին և չէր ենթարկւում երկրի կառավարչի կանցլեարիաների զանազան հոսանքներին: Շուտով նրա գրութիւնը խիստ գծուարին է դառնում, պալատում նրան սկսում են մեղադրել համարեա, տեղական մամուլի սխտեմատիկ փչացման մէջ, և նա խնդրում է իրան փոխեն, որն և բարեբախտաբար յաջողւում է: Բայց և այնպէս երկրի կառավարիչը աշխատում էր նրան ամեն կերպ սեպնել և վատարանել այն ժամանակուայ Ներքին Գործերի մինիստր Վ. Կ. Պլեվէի մօտ: Սա իւր բոլոր վատ յատկութիւնների հետ միասին հիանալի սրտազէտ էր և մարդկանց գնահատել գիտէր ըստ արժանւոյն: Կովկասի պոխտպատ կառավարչի նկատմամբ նա առանց քաշուելու ասում էր. «և այսպիսի

մարդու է յանձնուած ամբողջ երկրի կառավարութիւնը»:

Եթէ նկարագրուած շրջանում ոռոսաց մամուլը Կովկասում հալածանքի մէջ էր, ապա տեղական—վրացիական և հայկական մամուլը լիակատար ճնշման էպոխան էր ապրում: Ռուսական թերթերը դիտողութեան աւելի յարմար են, քան տեղական լեզուներով հրատարակող թերթերը, և այստեղ միշտ աւելի հեշտ է կասկածել զրաքննիչներին, որոնք նշանակւում էին տեղացիներից, յանցաւոր կողմնապահութեան մէջ: Թէև տեղական զրաքննիչները (երկու հայ, մէկ վրացի) դուրս էին ամեն տեսակ կասկածներից և բոլորովին բարեխիղճ ու խելացի կատարում էին իրանց պարտականութիւնները, բայց և այնպէս նրանք կառավարչապետի կանոնադրաբար և ժանդարմական վարչութեան մշտական հսկողութեան տակ էին... Այս վերջինը, ցանկանալով ամեն կերպ աչքի բնկնել և Կովկասի ազատիչը դառնալ, շարունակ դանաղան երկիւղներ էր հնարում, գիտակցաբար վախեցնելով տեղական իշխանութիւնը երկրում իրր թէ ծածուկ երեացող շարժման երեակայական տեսիլներով և ցենզուրական կոմիտեի նախագահը շատ յաճախ իշխան Գուլիցինի շարաթական ընդհանուր ընդունելութեան ժամանակ ենթարկւում էր նրա հետաքրքիր հարցերին. ճիշտ է, որ հայերէն այս ինչ թերթի մէջ մօտ օրերս տպուած է եղել այս ինչ յօդուածը—որը պէտք էր թոյլ չտալ, իսկ վրացիական լրագրի մէջ լոյս է տեսել ահա թէ ինչպէսի մի լուր—չափազանց սենսացիոնել... Կոմիտեի նախագահը, որն ի հարկէ չէր կարող բոլորը յիշել, ինչ որ լոյս էր տեսնում շարաթուայ ընթացքում ամբողջ Կովկասեան մամուլի մէջ— իշխանին իրօտանում էր անմիջապէս ստուգել, և վերադառնում էր դժգոհ ու անբաւական ու տեղացի զրաքննիչների հետ աշխատում էր իմանալ—թէ ինչն էր իշխանի բարկութեան պատճառը: Սովորաբար ամեն բան ոչինչ բանով էր վերջանում. կամ Գուլիցինի ակնարկած յօդուածները ամենին լոյս չէին տեսած լինում, կամ նրանք զուտ քերականական տեսակէտից սխալ էին հասկացուել ու այդպէս էլ սխալ թարգմանուել կամ թէ չէ նրանց միտքը գիտաւորեալ կերպով խեղաթիւրուած էր լինում:

Էջմիածնի վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւնները առանձին հոգատարութեամբ էին նայում: Ամեն բան, ինչ որ կատարւում էր այս պատմական վանքում, որտեղ նստում էր ամենայն Հայոց Եաթողիկոսը (այն ժամանակ կաթողիկոս էր հոգակաւոր Մկրտիչ Ա.-ը, հայկական շրջաններում անսովոր ժողովրդականութեան տէր և «Հայրիկ» մականունին արժանացած) կասկածելի էր երևում և Հայոց կաթողիկոսի իւրաքանչիւր ճանապարհորդութիւնը հայկական եկեղեցական գործերով—պատճառ էր դառնում աղմուկի ու ծածուկ գրապրութեան էջմիածնի պրոկուրորի կողմից, որն այն ժամանակ

պաշտօն ունէր սինոդում և հսկում էր նրա զբաղմունքների օրինաւորութեան և կանոնաւորութեան վրայ:

Ահա թէ ինչու համար Հայոց կղերական «Նոր-Դար» թերթը, որ այժմ գոյութիւն չունի, մեծամեծ խոտութիւնների էր ենթարկւում այնպիսի բաների համար, որ զբաղմունական նորմալ պայմանների մէջ ոչ մի նշանակութիւն չէր կարող ունենալ: «Մշակ» լրագրի մէջ զբաղմունիչին անհանգստացնում էին սովորաբար ֆելետոնները, որտեղ գրւում էին զանազան լեզւերի, պատմութեան, առակների: Ամեն տեսակ այլաբանութեան տակ ի հարկէ ինչ լեզւնաք կարող էր հասկանալ. սուտի և այդ ֆելետոնները կոմիտետի նիստերում մեծ վիճարանութիւններ էին առաջ բերում. թէև ինչպէս վերեւում ակնարկուեց, ցենզուրական կանոնադրութիւնը պատուիրում է զբաղմունիչներին ուշադրութիւն դարձնել միմիայն խօսքի պարզ մաստի վրայ—[Թոյլ չտալով սողամէջ որ և է բան կարգաւոր Բայց Գոլիցինի ռեժիմն էր այդ—և ակամայից ենթարկւում էր դրան նաև զբաղմունիչներ: Նոյն իսկ ընտանեկան «Աղբիւր» հրատարակութիւնը, որի մէջ քիչ էր մնում տպագրուէին խոհանոցի և ընդհանրապէս տնտեսութեան վերաբերեալ յօդուածներ—նոյն իսկ այդպիսի ժուռնալը զբաղմունիչին կասկածի տեղիք էր տալիս. բռնւում էին ամենամանեղ յօդուածներ, որ և ժուռնալի հիւանդ հրատարակչին յուսահատեցնում էր:

Նոյնը կատարւում էր նաև վրաց մամուլի մէջ և նոյն իսկ մի փոքր աւելի մեծ չափով, որովհետև վրաց հրատարակութիւնների մէջ այն ժամանակ մասնակցում էր Թիֆլիզցի սոցիալ-դեմոկրատ Իմերեթին Ն. Զորգանիան, որ հասարակական զանազան խնդիրների մասին տաք ու տաղանդաւոր յօդուածներ էր գրում, յօդուածներ, որոնք ամեն օր տպւում էին մայրաքաղաքի թերթերի մէջ, որոնք սակայն սարսափեցնում էին Կովկասի իշխանաւորներին: Գրաքննիչը միշտ երկու կրակի մէջ էր. մի կողմից Զորգանիայի վրայ նայում էին համարեա որպէս յեղափոխականի վրայ և զբաղմունիչը պէտք է նրան «բռնէր» թերթերի սխենակներում, միւս կողմից նա որպէս կարգին մարդ իրան իրաւունք չէր համարում այդ «յեղափոխական»-ի իւրաքանչիւր ֆրազը քաջել. չէ որ այդ մարդը գրում բոլորովին գիտական, վերացական յօդուածներ սոցիոլոգիայի մասին, որոնք ոչնչով նման չէին այն կոչերին, որ ժանդարմերի ամեն տեղ փնտրում էր: Բայց և այնպէս նրան յաջողւում է բռնել Ն. Զորգանիային և Մետեխում քաղաքական բանտարկեալների ըստնում առանձին բանտարկել: Ես Թիֆլիզի բանտային գիրեկտոր էի և բանտն այցելած ժամանակս խնդրեցի, որ ինձ թոյլ տան տեսնուել այդ բանտարկեալի հետ. բայց չնայած իմ պաշտօնական դիրքիս, իմ խնդրիս մերժեցին, որովհետև նրան համարում էին «վերին աս-

տիճանի լուրջ» բանտարկեալ Այդ լրջութիւնը նրանք հիմնում էին նրան բանտարկելու ժամանակ կատարած խուզարկութեան հետեանքի վրայ՝ գրաւած գրադարանը, որ բազկանում էր բացառապէս եւրոպական լեզուներից գրքերով, որոնք և ժանդարմերիայի կողմից ցենզուրական կոմիտեո է ուղարկւում նրանց բովանդակութիւնը պարզելու համար, կոմիտեոը նայում է այդ գրքերը, Դրանք բոլորը սոցիոլոգիայի հին և նոր կլասսիկ գրքեր էին — Էնգելսի, Կարլ Մարքսի, Լաֆարգի, Ադամ Սմիտի Զորջի . . աշխատութիւնները, կոմիտեոը յայտնում է որ այդ գրքերը չեն ենթարկում արգելքի և կարող են հասարակութեան մէջ շրջանառութեան առարկայ լինել Պետերբուրգի օտարերկրեան գրքերի կենդրոնական կոմիտեոի կանոնների համաձայն Դրանից յետոյ ի հարկէ ժանդարմերիան չէր կարող այլ ևս երկար պահել Զորգանիային և առամենքը կրճատացնելով ազատում է նրան վերադարձնելով նրան նաև գրադարանը:

Սակայն դժբախտաբար Կովկասի ցենզուրական կոմիտեոը միշտ էլ այդպիսի անկախութիւն հանդէս չէր բերում: Նա յաճախ աններելի թուլութիւն էր ցոյց տալիս Կովկասում տիրող անհնարին սեփմի հետ իւր ունեցած կռուում Այդ աչքի էր ընկնում յատկապէս իւր վերաբերմունքի մէջ որ նա ունէր կոմս Լ. և Ն. Տոլստոյի դրուածքների նկատմամբ: Ինչպէս յայտնի է. Տոլստոյը 1901 թուի սկզբում այնքան լուրջ հիւանդ էր, որ օրէցօր նրա մահուան էին սպասում, երկիւղ կար ի հարկէ, որ հոգեհանգստի ժամանակ յուղումներ կարող էին ծագել: Ուստի Ներքին Գործերի մինիստր Դ. Ա. Սիպեագինից առանձին հրաման է գալիս ամենամեծ խստութեամբ վերաբերուել ամեն բանի, ինչ որ գրւում է Տոլստոյի և նրա հիւանդութեան մասին, Հէնց ճիշտ այդ ժամանակ էր, որ տեղական Տոլստոյականներից մէկը — իշխան Գ. Նակաչիձէն, որ անձամբ լաւ գիտէր Տոլստոյին և նրա ամբողջ ընտանիքը և նրա ջերմ երկրպագուն էր — գրաքննական կոմիտեոին ներկայացնում է մի գրքոյի, որի մէջ նկարագրուած էր այն ամենը ինչ որ այդ օրերը Եասնայա-Պոլեանայում կատարւում էր, այն ամենահետաքրքիր նամակների և հետագիրների հիման վրայ, որ նա շարունակ այնտեղից ստանում էր իշխանուհի Օրոլենսկուց, կոմսուհի Ալեքսանդրա Լվովնայից և Վ. Չերտկովից: Այդ նամակների մէջ բերւում էին Տոլստոյի շատ խօսքերը, դարձուածքներն ու ամբողջ խօսակցութիւններ, որ նա ունենում էր իրան շրջապատող մարդկանց հետ, այդ բոլորից երևում էր, ինչպէս մեծ մտածողը հին իմաստունների նման փիլիսոփայական հանդստութեամբ էր նայում մահուան սոսկալի տեսիլքին և թէ նա ինչպէս խոստանում էր իւր մտերիմներին հաղորդել, եթէ կարող է, այն ամենը, ինչ որ նա զգալու էր միւս աշխարհն անցնելու վայրկեանին, ինչպէս որ նա մի անգամ սաստիկ թուլութեան

րուպէին ասել է. «Կարծես ես արդէն սկսեցի ձեզանից հետո հետո գնալ, բայց յանկարծ մի ինչ որ բան ինձ դարձեալ յետ բերեց...» Ռուս գրաքննիչը ի հարկէ թոյլ տուեց ամբողջ ինտելիգենտ աշխարհի համար հետաքրքիր այդ գրքոյնը և յիշուած շրջաբերականի պատճառով պարտք համարեց կոմիտետին իմաց տալ այդ մասին. որն և հաւանութիւն տուեց նրա արածին:

Չեռագիրը՝ գրաքննիչի թոյլադրող մակագրութիւնը վրան տրուում է իշխան Նակաչիձէին, սա էլ տպարան է յանձնում տպելու. յանկարծ տեղի է ունենում գեկորացիաների անսպասելի փոփոխութիւն. կոմիտետի նախագահը — հաւանօրէն կառավարչապետի կանցլէի արքայի ճնշմամբ, չնայած որ նոր էր կոմիտետը փճիւ կայացրել բրոշիւրի տպագրութեան համար — իշխան Նակաչիձէին իր մօտ է կանչում և համոզում է նրան ձեռագիրը տպարանից յետ վերցնել, որ նա արդէն շարուում էր և վերադարձնել կոմիտետին, որովհետեւ իրր թէ այդ պատճառով կարող էր շատ մեծ անախորժութիւն ծագել, թէ կոմիտետի, թէ նախագահի, թէ գրաքննիչի և թէ իրա՝ իշխան Նակաչիձէի համար. Նակաչիձէն իր ջանելութեան պատճառով կատարում է ինչ որ նրան առաջարկում են և բրոշիւրը վերադառնում է ղեկոր քային կոմիտետ և այնտեղ արձուում:

Ահա թէ ինչ էր կատարւում կովկասում իշխան Գոլիցինի կառավարութեան ժամանակ, որ սխտեմատիկ զրգուելով, քնակչութեանը վիրաւորելով — և հետզհետէ պատրաստելով, վերջապէս երկիրը յեղափոխութեան հասցրեց: Յեղափոխութեան ուժն ու թափը կովկասում անկասկած զգալի կերպով թոյլ կարծայայտուէր, և թէ որ այս կարևոր ծայրագաւառում ամեն ժամ չկատարուէին ապօրինութիւններ և օրինազանցութիւններ, որոնց միայն լոկ մի մասնիկը այստեղ նկարագրուեց:

Историч. В. 1912. № 6.

Ա. Ա.